

800 Jahre Deutscher Orden. Ausstellungskatalog des Germanischen Nationalmuseums herausgegeben vom Germanischen Nationalmuseum und der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens von Gerhard Bott und Udo Arnold, Gütersloh-München 1990, s. XVI, 48 stron kolorowych ilustracji i 592 strony tekstu ilustrowanego zdjęciami czarno-białymi

Osiemsetną rocznicę powstania Zakonu krzyżackiego uczczono w 1990 r. licznymi publikacjami prasowymi i naukowymi, audycjami telewizyjnymi i radiowymi, sesjami popularno-naukowymi i naukowymi, często powiązаныmi z wystawami prezentującymi spuściznę zachowaną po tej instytucji. Imprezami tymi objęto zwłaszcza niektóre kraje niemieckojęzyczne, ale miały one także miejsce w różnych innych zakątkach Europy, do których dotarł Zakon krzyżacki, tworząc swoje enklawy, zorganizowane najczęściej na wzór niemieckich baliwatów. Centralne uroczystości, jeśli można użyć tego określenia, zorganizowano w Norynberdze i były one firmowane przez Międzynarodową Komisję Historyczną do Badania Zakonu Niemieckiego (Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens) powołaną do życia w 1985 r. w Wiedniu, przez profesora Udo Arnolda oraz Germańskie Muzeum Narodowe w Norynberdze (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg).

Widomym śladem po tym gigantycznym przedsięwzięciu jest właśnie recenzowany tom katalogu, który z racji swej zawartości treściowej może być traktowany zarówno przez adeptów nauk historycznych jak i historyków profesjonalistów w sposób szczególny, jako ogromny informator o zachowanej spuściznie materialnej po działalności Zakonu krzyżackiego. Na wystawie w Norynberdze zgromadzono ponad tysiąc wszelkiego rodzaju eksponatów z dwudziestu krajów świata. Jest to pierwsza wystawa, w czasie której w tak szerokim zakresie zaprezentowano różne aspekty 800-letniej historii Zakonu krzyżackiego i w pewnej mierze ludów, wśród których Zakon egzystował.

Organizatorzy wystawy z góry przewidzieli przeniesienie jej w 1991 r. do Mainau, by zwiedzić ją mogli mieszkańcy południowo-zachodnich Niemiec, a następnie w 1992 r. do Altenbiesen dla regionu północno-zachodniego oraz w 1993 r. do Wiednia, gdzie istnieje po dzień dzisiejszy główna siedziba Zakonu krzyżackiego z jej wielkim mistrzem, a także ewentualnie w 1994 r. do Malborka dla północno-wschodniej Europy, w tym przede wszystkim dla mieszkańców obszarów byłego państwa krzyżackiego w Prusach i jego naczelnego zamku stołecznego (do 1457 r.).

Katalog ten wydany w całości na znakomitym papierze kredowym zawiera: pełen wykaz współpracowników (s. V), spis instytucji świeckich i duchownych, które

wypożyczyły swoje eksponaty (s. VI-VIII), wykaz ekspertów - doradców (s. IX), spis treści (s. XI), przedmowę Udo Arnolda i Gerharda Botta (s. XII-XIII), wprowadzenie Hartmuta Boockmanna (s. XIV-XVI), zestaw kolorowych reprodukcji eksponatów ze wszystkich ośmiu podstawowych działów wystawy, które poprzedzają zasadniczą część katalogu, a następnie osiem działów głównych, poświęconych kolejno początkom Zakonu krzyżackiego w basenie Morza Śródziemnego i w Rzeszy Niemieckiej do 1525 r. (I. *Mittelmeerraum und Deutsches Reich bis 1525*, s. 1-44), Zakonowi w Prusach i Inflantach (II. *Preussen und Livland*, s. 45-138), dziejom Zakonu w latach 1525-1809 (III. *Der Deutsche Orden 1525-1809*, s. 139-268), historii Zakonu między Napoleonem a Wersalem (IV. *Zwischen Napoleon und Versailles 1809-1918*, s. 269-318), Zakonowi w okresie od 1918 r. (V. *Der Deutsche Orden seit 1918*, s. 319-338), Zakonowi jako korporacji (VI. *Der Deutsche Orden als Korporation: Geistliche Gemeinschaft in acht Jahrhunderten*, s. 339-436), historii i polityce (VII. *Geschichte und Politik: Die Vergangenheit des Deutschen Ordens im Dienste der Gegenwart*, s. 437-506), baliwatowi frankońskiemu Zakonu (VIII. *Die Ballei Franken*, s. 507-570). Ponadto zamieszczono spis wielkich mistrzów (s. 571), krótkie biografie wybitniejszych mistrzów rzemiosła artystycznego oraz indeks miejscowości i osób. Każdą z części głównych poprzedza zwięzły zarys historyczny.

Dział pierwszy, do którego uwagi wstępne opracował U. Arnold, został podzielony na pięć podrozdziałów, obejmujących początki Zakonu jako bractwa szpitalnego, a następnie dzieje przekształcania tegoż bractwa szpitalnego w Zakon rycerski. Dział ten mimo zabiegów organizatorów nie zawiera nieznanych lub mało znanych eksponatów. Wstęp do drugiego działu głównego, który dotyczy państwa krzyżackiego w Prusach oraz dziejów inflanckiej gałęzi Zakonu do 1525 r., został opracowany aż przez trzech autorów, a mianowicie Mariana Arszyńskiego, Mariana Biskupa i Hartmuta Boockmanna. Zgromadzone eksponaty podzielono aż na osiem podrozdziałów. W pierwszym z nich, odnoszącym się do początków państwa krzyżackiego w Prusach zgromadzono eksponaty średniowiecznego rzemiosła artystycznego oraz zabytki piśmiennictwa, w tym słownik niemiecko-pruski (*Prussisches Vokabular*) z połowy XVI wieku oraz dokument papieża Innocentego IV z 1 października 1243 r. Podrozdział drugi, poświęcony uzbrojeniu krzyżackiemu jest stosunkowo bogaty i prezentuje wszelkiego rodzaju militaria od najstarszego miecza z około 1300 r. po akwarele fresek z katedry królewieckiej z postaciami uzbrojonych rycerzy. Obraz pochodzi z Archiwum Państwowego w Olsztynie. Na pierwszym miejscu w podrozdziale trzecim odnoszącym się do kolonizacji Prus, został wyeksponowany dokument wznawiający lokację miast Chełmna i Torunia na prawie chełmińskim z 1251 r., który stanowił jakby wzorzec, czy rodzaj zasadniczego prawa ramowego chełmińskiego najpowszechniej stosowanego w państwie krzyżackim w Prusach, a w okresie

niewco późniejszym także na obszarach państw ościennych. Dokument ten, pochodzący z Archiwum Państwowego w Toruniu, został zabezpieczony w XVI wieku w futerale o kształcie walca z drewna dębowego inkrustowanego żelazem i zaopatrzonego w specjalne zawiasy i zamek. Poza kopiariuszem dokumentów sambijskich z lat 1336-1400 i kilkoma dalszymi przywilejami dla miast pruskich, całą resztę zajmują narzędzia rzemieślnicze, rolnicze i służące do użytku domowego z reguły z polskich muzeów. Dość skromnie reprezentowane były eksponaty poświęcone gospodarce (podrozdział czwarty), choć nie brak bursztynu, monet, kamieni młyńskich, najważniejszej księgi skarbowej i ksiąg gospodarczych, w tym Księgi Komturstwa Gdańskiego oraz kilku naczyń. Sprawy zagraniczne zaprezentowane zostały przez dziesięć eksponatów, głównie korespondencję wielkiego mistrza lub innych dostojników Zakonu z przedstawicielami państw ościennych. Dlaczego jednak zabrakło korespondencji ze stroną polską, która odgrywała przecież najważniejszą rolę w polityce Zakonu i często stanowiła punkt centralny jego zabiegów.

Rysik do pisania, figury do gry w szachy, flet, pincetę zaprezentowano przedstawiając życie na zamku (podrozdział szósty). W podrozdziale siódmym, dotyczącym literatury i sztuki, daje się opisy wystawionych rękopisów najważniejszych źródeł historiograficznych dotyczących Zakonu lub powstałych na obszarach należących do państwa krzyżackiego w Prusach lub Inflantach. Urzędową kronikę Piotra z Dusburga (*Chronicon terrae Prussiae*) reprezentowała papierowa kopia z 1540 r., pochodząca z Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Następnie podaje się opisy relikwiarzy i dewocjonaliów, w tym madonny w szafie (*Schreinmadonna*) z Lubiszewa.

Lekarz wielkiego mistrza i zdrajca Zakonu (*Ein Arzt des Hochmeister und ein Verräter des Ordens*)? - tak brzmi podtytuł poprzedzający opis obrazu epitafijnego kanonika Bartłomieja z Boroszewa (s. 127), opisanego w ostatnim podrozdziale dotyczącym stosunków Zakonu i Polski (*Der Deutsche Orden und Polen*). Ten podrozdział był reprezentowany na wystawie także przez wybrane dokumenty traktatów pokojowych Polski z państwem krzyżackim w Prusach, jak również *Banderia Prutenorum* Jana Długosza, dokument erekcyjny Związku Pruskiego z 14 marca 1440 r. oraz przez inne dokumenty publiczno-prawne. Dział ten zamyka portret mistrza krajowego Zakonu i późniejszego księcia kurlandskiego Gottharda Kettlera.

Dział główny trzeci został poświęcony Zakonowi krzyżackiemu egzystującemu jeszcze w formie szczątkowej w swych baliwatach zachodnich po utracie Prus w 1525 r. w wyniku ich sekularyzacji oraz utracie Inflant w 1561 r. Wielcy mistrzowie, administratorzy kumulujący równocześnie stanowisko mistrza krajowego niemieckiego byli z reguły katolikami, choć wśród członków Zakonu nie brakowało ewangelików, kalwinów oraz różnych innych innowierców. Zakon, mimo czysto kadłubowego

charakteru, próbował jeszcze prowadzić własną politykę i nawet dość energicznie zmierzał do rekuperacji dawnych ziem pruskich i inflanckich, ale było to raczej operetkową farsą niż jakimś rzeczywistym działaniem, ponieważ zabiegów tych nikt poza samym Zakonem nie traktował poważnie. Dział ten, drugi co do wielkości, obejmujący prawie trzystuletni okres historii Zakonu, otwiera obraz mistrza krajowego niemieckiego i wielkiego mistrza administratora Waltera von Cronberg, a kończy szkic iluminacji świetlnych w Mergentheim w związku z wyborem arcyksięcia Karola na koadiutora Zakonu. W dziale tym obok licznych portretów dostojników Zakonu, klejnotów, uzbrojenia, nut, planów osad, planów przebudowy obiektów architektonicznych, występują liczne medale i przedmioty rzemiosła artystycznego. Zgromadzono rzeczywiście imponującą i reprezentatywną kolekcję z dorobku poszczególnych baliwatów.

Miarę przeobrażeń jakie zaszły w Zakonie oddaje w sposób najbardziej widoczny dział piąty (1809-1918), którego ostatnim eksponatem jest reprodukcja fasady browaru Freudenthal prowadzonego przez krzyżaków. Reprodukcje szpitala i szkół to obraz działalności, która pozwoliła mu wówczas przetrwać.

Piąty dział główny wystawy został poświęcony Zakonowi od 1918 r. Wstęp pióra U. Arnolda wprowadza czytelnika katalogu w stosunkowo mało znany okres istnienia i działalności Zakonu. Rozpad monarchii austro-węgierskiej i przymusowa rezygnacja dynastii Habsburgów ze sprawowania w niej władzy spowodowała także wyłączenie Zakonu przez dawnych członków monarchii, zwłaszcza że Zakon krzyżacki pełnił w owym czasie rolę Zakonu związanego z dworem habsburskim. Udało mu się jednak zachować samodzielne stanowisko kościelne i uzyskać uznanie przez nowo powstałe państwa, takie jak Austria, Czechosłowacja, Jugosławia i Włochy. Po złożeniu godności wielkiego mistrza przez arcyksięcia Eugeniusza (1923 r.), bracia - rycerze rządzący Zakonem, musieli podporządkować się kierownictwu duchownych. W 1929 r. Zakon w wyniku przeprowadzonej reformy zmienił się w zgromadzenie kleryków regularnych (braci duchownych, księży). Nową regułą nadał mu Pius XI, legalizując także kongregację sióstr szpitalniczek. W 1938 r. po zajęciu Austrii przez Hitlera Zakon został skasowany, a jego wiedeńska siedziba zajęta przez SS. Himmler zamierzał tam utworzyć własny rasistowski Zakon Niemiecki w postaci korporacji SS. Działalność Zakonu została w 1945 r. wznowiona, początkowo w Austrii, a następnie także na terenie Republiki Federalnej Niemiec, a od roku 1964 także w Szwecji. Celem Zakonu stała się działalność duszpasterska i charytatywna. W dziale tym zaprezentowano portrety wielkich mistrzów lub ich kopie, naczynia liturgiczne, a także członków honorowych czy tak zwanych "familiares." Tu spotykamy zdjęcia kanclerza Austrii Juliusza Raaba i dr. Konrada Adenauera, mianowanych 21 lutego 1957 r. na honorowych członków Zakonu.

Zakon jako korporacja został zaprezentowany w dziale szóstym, w którym znajdują się reprodukcje reguł i statutów zakonnych, symboliki krzyża i patronów, pieczęci wielkich mistrzów i dostojników zakonnych, mistrzów krajowych, komturów, nekrologi, kalendarze, wizytacje przedstawicieli wielkich mistrzów, brewiarze, księgi liturgiczne z zapisem melodii (cantonale z Gdańskiej Biblioteki PAN), Nowy Testament, modlitewnik, tablice odpustów, płyty nagrobne, podobizna siostry w szpitalu polowym podczas I wojny światowej.

We wprowadzeniu do siódmego działu głównego Hartmut Boockmann pisze, że przeszłość staje się dopiero wówczas widoczna, gdy istnieje jakieś zapotrzebowanie na nią w teraźniejszości. Historia Zakonu i jego symbolika, były w przeszłości wykorzystywane do aktualnych potrzeb politycznych i to zarówno przez stronę niemiecką jak i polską. W trudnych okresach dziejów Polski rozbiorowej, twórczość wielu polskich poetów i pisarzy służyła pokrzepieniu serc i odgrywała wielką rolę w podtrzymywaniu ducha narodowego. Zakon, jako agresor i główny faktor niemieckiej kolonizacji, poniósł mimo całej swej potęgi klęskę pod Grunwaldem, która urosła do rozmiarów symbolu zwycięstwa nad agresją, nad każdą agresją, także zaborców czy hitlerowców. W literaturze i sztuce germańskiej eksponowano symbol samotnego rycerza zdobywcy, który przeniknął także do podręczników szkolnych. Różnice między literaturą i sztuką polską a niemiecką tkwiły w tym, że po stronie polskiej zaangażowali się również najwybitniejsi poeci, pisarze i malarze (A. Mickiewicz, H. Sienkiewicz i J. Matejko), dążąc do ugruntowania się poczucia narodowego z perspektywą odbudowania niepodległego państwa polskiego, a po stronie germańskiej - podrzędnej klasy pisarze i artyści gloryfikujący z gruntu rzeczy agresję. Nośność i oddziaływanie symboli dawnych sukcesów i dawnej chwały dla narodów pragnących się wybić na niepodległość, jest wszechogarniająca i stnowi istotną i nieporównywalną siłą postępu. W dziale tym obok reprodukcji figur Hermanna von Salza, Zygryda von Feuchtwangen, Winrycha von Kniprode, Albrechta von Brandenburg - wielkich mistrzów z pomnika Fryderyka Wielkiego dłuta Rudolfa Siemeringa, pod który to pomnik położono kamień węgielny na zamku malborskim w dniu 13 września 1772 r. w obecności cesarza Wilhelma, występują także reprodukcje obrazów i szkiców do niego oraz do J. Matejki "Bitwa pod Grunwaldem", nad którym wstępne prace rozpoczęto w sierpniu 1872 r. Jest to z całą pewnością jeden z bogatszych i wymowniejszych działów wystawy, w którym reprodukcje obrazów, plakatów, ilustracji z powieści (zwłaszcza H. Sienkiewicza i innych) stanowią istotny komponent wystawy. Całość może należałoby uzupełnić ilustracjami czasopism wydawanych obecnie, gdyż nie wszystkie z nich mają charakter naukowy.

Ósmy dział główny, jako ostatni, został w pełni poświęcony baliwatowi frankońskiemu, zaliczanemu do największych (31 komend).

W poszczególnych podrozdziałach zaprezentowano eksponaty związane z komendami w Ellingen, Nürnberg, Virnsberg (Die Territorialherrschaft), organizacją dóbr, rycerstwem w Zakonie krzyżackim itp. Dział ten ma niewątpliwie znaczenie raczej lokalne.

Omawiany katalog oddający z natury rzeczy dość wiernie samą koncepcję wystawy wraz z jej wartościami rzeczowymi, artystycznymi i ideowymi, czasowymi i przesłaniami ponadczasowymi obraca się w kręgach miłosierdzia i pracy charytatywnej, które legły u podstaw tworzenia bractwa szpitalnego w Akkce oraz niekontrolowanej ekspansji także militarnej często połączonej ze zbrodnią i gwałtem, sprzeniewierzeniem się i wewnętrznymi przeobrażeniami w kierunku instytucji militarynych, ale także po wielu setkach lat powrotu do źródeł swej pierwotnej egzystencji, które pozwoliły mu przetrwać i istnieć we współczesnym świecie.

Ta imponująco zarysowana w koncepcjach wystawa, zrealizowana z ścią gigantrycznym rozmachem, jak każda, miała swe plusy i minusy.

Z polskiego punktu widzenia można by oczekiwać choćby szerszego uwzględnienia owoców prac renowacyjnych i restauracyjnych prowadzonych na obiektach architektury sakralnej, świeckiej i militarnej po 1945 r., dotkniętych dotkliwymi zniszczeniami w okresie zwłaszcza drugiej wojny światowej, ale i wcześniej w czasach pruskich traktowanych jako rezerwuuar doskonałego materiału budowlanego (szczególnie cegły) i stąd podlegających dokładnej rozbiórce łącznie z fundamentami. Zabrakło też - moim zdaniem - szerszego uwzględnienia korespondencji dyplomatycznej z Polską, jako najważniejszym partnerem politycznym Zakonu krzyżackiego. Wydaje się również, że to co w działalności Zakonu było najpozytywniejsze, to jest działalność reformatorska i reorganizacyjna osadnictwa, w tym także skolonizowanie pustkowi, została zbyt mało wyeksponowana.

Recenzowany katalog pozostanie w spuściźnie historycznej jako doskonały informator o zachowanych źródłach do dziejów Zakonu krzyżackiego.

Maksymilian Grzegorz